

УДК 811.1612:81'367.634:[81'367.335.1]-028.16"712"

**ВЛАСНЕ-РОЗДІЛОВІ СПОЛУЧНИКИ НА ТЛІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ
ВЕРБАЛІЗАТОРІВ КАТЕГОРІЇ РОЗДІЛОВОЇ СУРЯДНОСТІ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР)**

Анікеєнко Ю. А.

У пропонованій статті проаналізовано власне-розділові сполучники як спеціалізовані вербалізатори категорії розділової сурядності з функціонально-семантичного погляду. З'ясовано їхнє місце в сполучниковій системі сучасної української мови, розглянуто власне-розділові сполучники у ролі виразників розділових семантико-синтаксичних відношень, виявлено основні закономірності походження та функціонування.

Ключові слова: категорія розділової сурядності, розділові семантико-синтаксичні відношення, власне-розділові сполучники, взаємоусунення, несумісність.

В предлагаемой статье проанализированы собственно-разделительные союзы как специализированные вербализаторы категории разделительной сочиненности с функционально-семантической точки зрения. Определено их место в системе союзов современного украинского языка, рассмотрено собственно-разделительные союзы в роле выразителей разделительных семантико-синтаксических отношений, выявлены основные закономерности происхождения и функционирования.

Ключевые слова: категория разделительной сочиненности, разделительные семантико-синтаксические отношения, собственно-разделительные союзы, взаимоустранение, несовместимость.

The article considers the functional-semantic aspect in the research of linguistic phenomena, that provides the opportunities for their new interpretation on the basis of reconsideration of traditional definitions, classifications and approaches. Disjunctive conjunctions are defined as specific representants of disjunctive semantic-syntactic relations. The paper also defines the status of disjunctive conjunctions and reveals the controversy in grammatical descriptions in reference to their numerical composition.

The article analyses proper disjunctive conjunctions as specialized verbalizers of the category of disjunctive coordination from the functional-semantic approach; their place in the conjunctive system of the contemporary Ukrainian language has been identified. The proper disjunctive conjunctions as verbalizers of semantic-syntactic relations have been studied. The main regularities of appearance and functioning of these relations have been discovered.

Key words: the category of disjunctive coordination, disjunctive semantic-syntactic relations, proper disjunctive conjunctions, self-elimination, incompatibility.

Останнім часом у граматичних студіях спостережено посилений інтерес до вивчення мовних явищ у функціонально-семантичному аспекті, який дає неабияку змогу їхнього нового витлумачення на основі переосмислення традиційних дефініцій, класифікацій, підходів. Актуальною проблемою сучасного мовознавства є інтерпретація розділових сполучників як специфічних репрезентантів розділових семантико-синтаксичних відношень, що виникають між предикативними частинами в складносурядному реченні чи між однорідними компонентами в простому ускладненому реченні. Функціонально-семантичний підхід до з'ясування сутності розділових сполучників здійснила К. Г. Городенська [6]. Вона, зокрема, характеризувала слівно-морфемний статус, обґрунтувала граматичні функції, виділила сполучникові спеціалізовані й транспозиційні маркери розділових семантико-синтаксичних відношень, виявила інновації в їхньому функціонально-стильовому використанні. Натомість Г. С. Весельська проаналізувала нові явища й тенденції у вживанні розділових спо-

лучників в українській літературній мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. [3]. О. В. Ковтун визначила вербалізатори розділових, розділово-допустових, розділово-допустово-протиставних і розділово-допустово-бажальних семантико-синтаксичних відношень [9]. Кількісні та якісні зміни в складі розділових сполучників дослідила М. М. Косарева [10]. Незважаючи на ґрунтовні напрацювання, функціонально-семантичний аспект у вивченні власне-розділових сполучників усе ж потребує удокладненого висвітлення. Першочерговими завданнями є з'ясування їхнього місця й особливостей функціонування в сучасній українській мові та розгляд їх як основних репрезентантів розділових семантико-синтаксичних відношень.

Сполучники української мови перебувають у полі наукового інтересу багатьох мовознавців, які по-різному визначають їхній лінгвістичний статус. Так, представники традиційної граматики, яка є найпоширенішою, інтерпретували сполучник як службове слово. Такого погляду дотримувалися Л. І. Коломієць й А. В. Майборода [14, с. 514], Б. М. Кулик [7, с. 404], У. М. Уздиган [16, с. 419] та ін. Здійснюючи частиномовну диференціацію слів, граматики віднесли повнозначні слова й сполучник до одного рівня, наголосивши на відсутності в ньому самостійного лексичного значення. Особливість сполучника полягає передусім у вираженні семантичних відношень "... між однорідними або з лексичного чи логічного боку співставлюваними членами речення, а також між частинами складного речення..." [7, с. 404]. Цей підхід хоч і переважає в мовознавчих працях, він потребує суттєвого уточнення. Солідаризуємося з І. Р. Вихованцем, який вважає, що саме з огляду на наявність / відсутність лексичного значення сполучники "не можна ставити на одну площину з так званими повнозначними словами" [5, с. 23].

У лінгвістичній літературі існує й інша концепція, згідно з якою сполучник кваліфікують як аналітичну синтаксичну морфему. І. Р. Вихованець зазначає, що сполучники "являють собою неоднорідну категорію аналітичних синтаксичних морфем, вони об'єднуються лише сферою вживання – сферою складного речення" [5, с. 28]. Тобто про наявність лексичного значення і змогу самостійно виконувати семантико-синтаксичну й формально-синтаксичну функції не йдеться.

У новітньому українському мовознавстві сполучники кваліфікують як службові слова-морфеми [4, с. 329]. У дослідженні ми дотримуємося саме такого підходу та погоджуємося з твердженнями К. Г. Городенської, що сполучники – це окремий тип слів-морфем, який "виражає синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення та однорідними членами простого речення" [4, с. 347].

Сьогодні спостерігаємо й переосмислення диференціації сполучників за двома типами зв'язку. Небезпідставно дослідники твердять, що традиційний поділ сполучників на сурядні й підрядні не охоплює специфічного типу синтаксичного зв'язку, для якого "водночас характерні ознаки граматичної рівноправності та нерівноправності, причому співвідношення цих ознак неоднакове: ознаки граматичної рівноправності можуть переважати над ознаками граматичної нерівноправності й навпаки" [6, с. 20]. Переконливо доведено й те, що сполучники можуть виражати ще два периферійні типи синкретичного синтаксичного зв'язку – сурядно-підрядний та підрядно-сурядний. Унаслідок цього виокремлено й дві групи сполучників – сполучники сурядності-підрядності та сполучники підрядності-сурядності [6, с. 20]. Запропонований поділ, на нашу думку, є правомірний, оскільки створює надійне підґрунтя для характеристики сполучникової системи сучасної української мови.

Основними засобами експлікування категорії розділової сурядності є розділові сполучники, які виражають розділові семантико-синтаксичні відношення із семантикою взаємоусунення, чергування подій чи явищ або ж вибір одного з можливих варіантів [3, с. 77]. Їхня вагома роль зумовлена тим, що саме вони "вносять до значеннєвого обсягу речення той специфічний модальний відтінок потенційної можливості, який експлікує саму суть розділових відношень і відрізняє розділове речення від речень переліку... з огляду саме на це в безсполучникових складних реченнях розділові відношення не можуть бути виражені" [1, с. 133].

У граматичних описах зазначено суперечність стосовно кількісного складу розділових сполучників. Так, Ф. П. Медведєв вважає ядреними сполучниками *або, то, чи, хоч* і водночас не заперечує їхні форми, як-от: *або ... або, то ... то, чи ... чи, хоч ... хоч* [12, с. 36–42]. К. Ф. Шульжук вичленює такі розділові сполучники:

або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то [18, с. 242]. Л. М. Костич розширює діапазон розділових сполучників і відносить до цієї групи *або, чи, а чи, або ... або, чи ... чи, а чи ... а чи, то ... то, чи то ... чи то, не то ... не то* [15, с. 326]. Проте однією з найпоширеніших і найприйнятніших є класифікація, яку запропонувала К. Г. Городенська. У монографії "Сполучники української літературної мови" (2010 р.) дослідниця виділяє такі сполучники: власне-розділові (*або, чи, а то*); розділово-альтернативні (*або ... або, хоч ... хоч*); розділові з відтінком сумніву, невпевненості (*чи ... чи, чи то ... чи то, не то ... не то*); розділові з відтінком черговості (*то... то, раз... раз*); транспоновані в розділові (градаційні *як не ... то, якщо не ... то, коли не ... то*; еднальні *і ... і*; підрядний повторюваний *що ... що*) [6, с. 190].

Важливе місце відведено власне-розділовим сполучникам, позаяк вони є спеціалізованими актуалізаторами розділовості й передають семантику "одна (один) із двох можливих, запропонованих" [6, с. 64].

На переконання більшості мовознавців, основним власне-розділовим і стилістично нейтральним сполучником у сучасній українській мові є сполучник *або*: *Після роботи я буду в нарядній. **Або** деінде поблизу* (О. Гончар); *Я хочу йти до тебе сидіти **або** ти йди до мене* (Ю. Федькович); *Тоді це має бути і справді щось надзвичайне **або** незвичайне* (О. Ірванець).

Дослідники наголошують на тому, що цей сполучник виник на ґрунті староукраїнського *альбо*, причому вперше його зафіксовано у грамоті 1388 р. [8, с. 456]. Відтоді він став активно вживаним. Слушні міркування в цьому зв'язку висловлює О. І. Крижанівська: "Уперше в XIV ст. зафіксовано сполучник *або* (<a + бо). Він із часом витіснив давні *ли, или, любо, либо* і став основним засобом вираження розділових відношень" [11, с. 160]. Однак, якщо донедавна для сполучника *або* характерною була висока частотність вживання у розділових конструкціях, то сьогодні, стверджує Г. С. Весельська, сфера його побутування істотно звузилася [3, с. 77–78], що спричинено загальномовною тенденцією "до врізноманітнення, відсвіження традиційних наборів сполучникових засобів" [3, с. 140].

Традиційно власне-розділовий сполучник *або* належить до спеціалізованих виразників розділових семантико-синтаксичних відношень, які виникають між предикативними частинами в складносурядному реченні чи між однорідними членами в простому ускладненому реченні. Підґрунтя таких відношень – несумісність значень поєднаних компонентів, їхнє взаємоусунення [6, с. 64]. Так, у реченні *Десь заблудилась у плавнях **або** вовки роздерли її* (М. Коцюбинський) вичленовуємо дві ситуації: 1) заблудилась у плавнях; 2) вовки роздерли. Розділовий сполучник *або* репрезентує однакову можливість їхньої реалізації, не надаючи при цьому ніякої переваги одній ситуації перед другою. Із запропонованих ситуацій обов'язково відбулася тільки одна, але невідомо, яка саме. Водночас на основі фрагмента позамовної дійсності вони обидві можуть бути цілком імовірними: заблудилась у плавнях + вовки роздерли. Саме тому важливо зауважити, що взаємоусунення виражає граматичне значення сполучника *або*, який оформляє специфічний зв'язок ситуацій, коли "одна з них тільки тому, що вона є, усуває другу" [6, с. 64]: *У кращому разі він подарує вам мавпочку **або** сергу зі свого власного вуха* (Ю. Яновський); *Хоч би на яку стежку натрапити **або** на тверде вийти!* (М. Стеценко).

Безперечно, сполучник *або* – спеціалізований маркер розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням несумісності. Так, у реченні *Наче зовсім глухі люди перед ним сидять **або** й зовсім людей нема, сама пустеча* (О. Гончар) і граматичне, і логічне поєднання двох ситуацій є абсурдним. Зважаючи на це, сполучник *або* активно індукує розділові семантико-синтаксичні відношення між конституентами, які виникають унаслідок несумісності їхніх значень: *У нього можна було те саме продати **або** проміняти за іншу річ* (А. Чайковський); *Весілля, як і думали, буде наприкінці літа **або** на початку осені* (Г. Акуленко). Лінгвістичне осмислення власне-розділового сполучника *або* як активного виразника відношення несумісності ускладнюється тим, що він нерідко фігурує в складних для ідентифікації контекстах, наприклад: *Йй вісім **або** десять літ* (Ю. Яновський).

Розділовий сполучник *або*, будучи одним із найвиразніших вербалізаторів категорії розділової сурядності, здатний виражати й темпоральне взаємоусунення, що ґрунтується на поперемінній зміні подій чи явищ: *Часом на цій вересневій сині*

вилитими дзвіночками колыхалися грона жолудів **або** виділявся обрис пташини (М. Стельмах). Помічено, що виявленню такої семантики в сучасній українській мові слугують окремі темпоральні маркери – адвербативи (*зрідка, іноді, щоразу, часом* тощо) і прислівникові сполучення (*час від часу, день у день* та ін.): *Зрідка пробіжить тут заєць **або** спиниться на кручі вовк* (А. Шиян); *Час від часу люди апатично сідали й сиділи **або** лягали й лежали, і тільки загроза бути роздавленими змушувала їх уставати й ворухити ногами й руками* (І. Багрянний).

Варто наголосити на тому, що розділовий сполучник *або* віднесено до власне-розділових сполучників, які "найчіткіше, без модального ускладнення виражають розділовість" [6, с. 64]. Спостереження за особливостями його сфери вживання демонструють, що поряд зі сполучником *або* активно функціонують модальні частки, які так чи так ускладнюють взаємоусунення. До прикладу, однією з найчастотніших є власне-модальна частка *мабуть*, яка є надійним маркером для репрезентації невпевненості: *Он і сьогодні привів якогось дядька. Земляка, мабуть, **або** родича* (О. Гончар). У розділових конструкціях дещо рідше фіксуємо партикули, які містять вказівку на те, що мовець надає перевагу якійсь одній ситуації. Так, у реченні *Тільки їдь навесні **або** краще раннього літа, коли хліба красуються* (О. Гончар) частка *краще* перебирає на себе роль своєрідного конкретизатора, що покликаний виражати чітке превалювання.

Широкий фактичний матеріал дає всі підстави стверджувати, що розділовий сполучник *або* найчастіше вживається для поєднання однорідних членів: *Можу його ще нині відступити пану комісарові **або** пану старості* (І. Франко); *Вигляд хлопця свідчив виразно про хворобу **або** про велику гризоту...* (О. Кобилянська). Він також слугує надійним засобом для приєднання парцельованого однорідного члена до попереднього: *А я б вам за те зайву машину кабачків припер. **Або** ж хрону без листя, – Чепчик злодійкувато оглянувся навкруги* (В. Мельник). Важливо зауважити, що сполучник *або* функціонує в розповідних, питальних і спонукальних реченнях: *Тому при зустрічах здебільшого відмовчувались **або** перекидалися малозначущими фразами* (В. Чемерис); *Може б ти, братику, чого попоїв **або** випив?* (С. Васильченко); *Грайте, музики, **або** гроші вертайте!* (І. Нечуй-Левицький).

Близьким до розділового сполучника *або* за своїм граматичним значенням є власне-розділовий сполучник *чи*. Він також виражає семантико-синтаксичні відношення, що виникають на основі несумісності значень синтезувальних компонентів, їхнього взаємоусунення: *Від перемоги **чи** поразки під Азовом не зміниться становище* (О. Ірванець); *А біля нього сам дід Коршак без поспіху пореється, лагодить сіть **чи** просто сидить у роздумах, спочиває* (О. Гончар); *То хіба ж не занесло десь вогнем **чи** гусеницями* (О. Довженко). Однак цей розділовий сполучник відрізняється від сполучника *або* своїм походженням і специфічним відтінком у значенні. Як стверджує Л. А. Булаховський, розділовий сполучник *чи* пов'язаний "з питальною часткою *чи?* – рос. "ли? разве?" [2, с. 505]. Не менш важливим є й такий коментар ученого: "І те й те слово за походженням займенниковий елемент, споріднений з авест. *či* "як?", лат. *quī* "як?", д.-нім. *hwī* (тепер – *wie?*)" [2, с. 505]. Л. А. Булаховський також спостеріг, що в давній мові активно функціонував етимологічно споріднений сполучник *чи ли*, що утворився з двох близьких за змістом сполучників [2, с. 505]. Такий зв'язок сполучника з питальною часткою дає підставу К. Г. Городенській вважати, що сполучник *або* виразніше репрезентує розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням взаємоусунення, ніж сполучник *чи*, позаяк останній ускладнює його відтінком непевності [6, с. 64].

Власне-розділовий сполучник *чи*, як і *або*, активно репрезентує темпоральне взаємоусунення. Він, до того ж, часто увиразнений адвербативами *іноді, часом* та ін.: *Щоправда, інколи повз нашу хату проходить хлопець **чи** дядько з вуздечкою в руках* (В. Близнець); *Часом качка в повітрі дзвенить / **Чи** кажан проти місяця грає* (М. Рильський).

На сучасному етапі розвитку української мови високим ступенем продуктивності наділений власне-розділовий сполучник *чи*, який загалом звужує використання сполучника *або* [3, с. 77–78]. Функціонально-позиційний потенціал сполучника *чи* особливо помітний, коли він поєднує однорідні компоненти в простих ускладнених реченнях: *Тобто розум може існувати й у вигляді енергії **чи** самої матерії* (В. Чемерис); *І такий, даруйте, "поліглот із Уличного **чи** Орова" нині говорить зі мною*

російською мовою (Д. Ців'юк); *До того ж краще за нього ніхто не міг прочитати вірш **чи** уривок з п'єси* (І. Пільгук). Дедалі частіше спостерігаємо використання розділового сполучника *чи* як специфічного засобу поєднання компонентів стійких виразів: *Так **чи** інак він повинен незабаром повернутись* (С. Добровольський); *Людина в цій плутанині рано чи пізно повірить "друзям"* (Р. Андріяшик); *Так **чи** інакше воно відбувається повністю* (Т. Прохасько).

Окреме місце в системі власне-розділових сполучників відведено сполучнику *а то*. Дискусійним є віднесення його до тієї чи тієї семантичної групи. На нашу думку, це пов'язане не тільки із функціональними, але й зі структурними особливостями (*а то* = *а + то*).

Український мовознавець Ю. Шерех характеризував сполучник *а то* відповідно до його місця в реченні, стверджуючи, що *а то* здатний репрезентувати загальну семантику розділовості, яку в певній позиції може ускладнювати специфічними відтінками. Якщо розділовий сполучник *а то* є засобом поєднання предикативних частин складносурядного речення, то, доводить учений, виникає "відтінок запобігання певній події", яка обов'язково мала б місце, якби не зреалізувалася подія, описана в першій предикативній частині. Коли ж сполучник *а то* з'єднує однорідні компоненти, то він репрезентує додатковий відтінок "протиставленості чи посилення" [17, с. 105].

Заслужують на особливу увагу погляди М. В. Ляпон, яка зазначає, що *а то* є особливим засобом репрезентації розділових відношень, а тому кваліфікує його як власне-розділовий сполучник. Дослідниця вказує на вагому роль сполучника *а то*, що полягає у вираженні ним розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням темпоральної несумісності, які виникають за умови, коли *а то* функціонує в конструкціях із переліком явищ чи подій та є завершальним "акордом" у цьому ряді. В іншому разі, переконує М. В. Ляпон, розділове значення сполучника *а то* ускладнене суб'єктивною оцінкою або ж постає як відношення альтернативної мотивації [13, с. 629]. Не заперечуємо й те, що сполучник *а то* може опинитися за межами розділових відношень. Тоді домінують такі значення: прямої (безпосередньої) мотивації, відкинутого припущення й умовно-протиставлене [13, с. 629].

До сказаного важливо додати й те, що функціональний діапазон власне-розділового сполучника *а то* не такий широкий, як двох попередніх, однак і він є експліцитним вербалізатором категорії розділової сурядності: *Скоро схочеш – вишлю, а то привезу сам* (М. Коцюбинський). На думку Г. С. Весельської, власне-розділовий сполучник *а то* сьогодні вийшов з активного вжитку [3, с. 30].

Отже, власне-розділові сполучники відіграють вагому роль у вербалізації категорії розділової сурядності в сучасній українській мові. Вони виражають розділові семантико-синтаксичні відношення, що ґрунтуються на несумісності й взаємоусуненні значень поєднаних предикативних частин у складносурядному реченні й однорідних компонентів у простому ускладненому реченні. Натеперішню групу власне-розділових сполучників репрезентує сполучник *чи*. Розділовий сполучник *або* дещо звузив свою функціональну сферу. Власне-розділовий сполучник *а то* позначений низькою частотою вживання.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні функціонально-семантичних параметрів розділово-альтернативних сполучників.

Література

1. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (некоторые вопросы теории) / В. А. Белошапкова. – М. : Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці : у 5 т. / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1977.
Т. 2 : Українська мова. – 1977. – 631 с.
3. Весельська Г. С. Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. : монографія / Г. С. Весельська. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2014. – 159 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія / К. Г. Городенська. – К. : Ін-т укр. мови ; Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.

-
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української мови : у 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 3-тє вид. – К. : Рад. шк., 1965.
Ч. 1. – 1965. – 424 с.
 8. Історія української мови : морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 540 с.
 9. Ковтун О. В. Функціонально-семантична кореляція сполучників і сполучних комплексів у сучасній українській літературній мові : монографія / О. В. Ковтун. – Вінниця : ВНТУ, 2014. – 146 с.
 10. Косарева М. М. Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Косарева М. М. – К. : НАН Укр. Ін-т укр. мови, 2013. – 20 с.
 11. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К. : Академія, 2010. – 248 с.
 12. Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові : короткий нарис / Ф. П. Медведєв. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту імені О. М. Горького, 1962. – 90 с.
 13. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980.
Т. 2. Синтаксис / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – 1980. – 710 с.
 14. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
 15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : підруч. / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
 16. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ і ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., доповн. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
 17. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен, 1951. – 402 с.
 18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підруч. / К. Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академія, 2010. – 408 с.